

סוגיות של שליטה ועוצמה בתהליך ההתערבות המקצועית של פקידי סעד לחוק הנוער: נקודת מבטם של פקידי סעד ושל הורים במשפחות שבהן היתה התערבות בחוק

מאת חנה סימקין¹ ואלישבע סדן²

בשם הדאגה לשלומם של ילדים ובני נוער מעניק החוק לפקידי הסעד לחוק הנוער סמכויות נרחבות של פיקוח חברתי, המחייבות שימוש בעוצמה והפעלת שליטה. המאמר דן באופן שבו באות לידי ביטוי סוגיות שונות של שליטה ועוצמה בתהליך ההתערבות המקצועית של פקידי הסעד במשפחות. המאמר מתבסס על מחקר איכותני שבחן סוגיות אלה משתי נקודות מבט, זו של פקידי הסעד³ וזו של ההורים במשפחות שבהן היתה התערבות על פי חוק. נידונות בו סוגיות שונות בתהליך ההתערבות המקצועית של פקידי סעד, וביניהן העברת מידע וידע; אופי ההליך המשפטי; השתתפות; נגישות המידע; וכן שפה, סמלים וערכים של פקידי הסעד והלקוחות. הדיון בממצאים נעשה באמצעות תיאוריית שלושת ממדי העוצמה שפיתח לוקס (Lukes, 2005): הגלוי (Overt), הסמוי (Covert) והחבוי (Latent). הממד הגלוי מתאר כיצד נוצר יתרון בקבלת החלטות. בממד הסמוי מעוצב סדר היום של ההתערבות ונחסמות פעולות בלתי רצויות. הממד החבוי הוא הממד המשפיע על התודעה ומבטיח ציות של אנשים. בסיכום מובאות המלצות לפרקטיקה ולמחקר נוסף.

¹ פקידת סעד לחוק הנוער באגף הרווחה של עיריית ירושלים.

² (D.Sc), בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

³ ברצוננו להודות לפקידות הסעד שהשתתפו במחקר על נכונותן להשתתף במחקר זה ולגייס את ההורים שהשתתפו במחקר ועל כנותן ונכונותן לשתף אותנו במחשבותיהן ובלבטיהן.

מבוא

המחוקק הישראלי נתן בידי פקידי הסעד לחוק הנוער סמכויות נרחבות ביותר כדי להגן על ילדים. פקיד הסעד "רשאי להיכנס לכל מקום בו נמצא הקטין או עשוי להימצא, ולחקור כל אדם שהוא סבור שיש לו ידיעות הנוגעות לקטין" (חוק הנוער טיפול והשגחה – תש"ך 1960). על פי חוק הנוער, פקיד הסעד רשאי לנקוט אמצעי חירום ולהוציא קטין ממשמורת האחראי עליו לתקופה של עד שבוע ימים, אם הוא סבור שהקטין מצוי בסכנה מיידית, וזאת עוד לפני אישור בית המשפט. תפקידם של פקידי הסעד לחוק הנוער עולה מדי פעם בשיח הציבורי ונדון באמצעי התקשורת. נראה שהדיון הציבורי והתקשורתי נובע הן מן הסמכויות הנרחבות שהחוק מקנה לפקידי הסעד והן מן הרגישות האוניברסלית של נושא ההורות והיחסים שבין הורים לילדיהם ולמי יש סמכות להתערב ביחסים אלה. בישראל, כמו גם בארצות שונות בעולם המערבי, מתקיים בשנים האחרונות דיון בסוגיות של הפעלת סמכות בתחום של רווחת הילד, כשבהדרגה מתגבשת תפיסה השואפת לעבודה מתוך שותפות ולהעצמה של הלקוחות, ההורים והילדים (סימקין, 2004; סלונים-נבו ולנדר, 2004; 1999; Lupton & Nixon, 2004; Katz, 1995). מאמר זה תורם לדיון בשאלת היחסים המקצועיים בין אנשי מקצוע, המוסמכים לפעול מטעם החוק, לבין הלקוחות שעליהם נאכפת סמכות זאת. הוא מתמקד באופן שבו היבטים של יחסי העוצמה מתגלים ומתפרשים בעבודתם של פקידי הסעד לחוק הנוער. המאמר ממשיג יחסי עוצמה אלה המתקיימים בתהליך ההתערבות המקצועית באמצעות תיאוריית שלושת ממדי העוצמה של לוקס (Lukes, 2005), מכיוון שבתהליך ניתוח הנתונים, התקשרו התמות שעלו בצורה רבת משמעות לתיאוריה זו.

המחקר

המאמר מסתמך על מחקר איכותני שבמסגרתו רואיינו הורים, במשפחות שבהן היתה התערבות בחוק הנוער, ופקידות הסעד שעבדו עמם (סימקין, 2004). המחקר הביא את סיפור מהלך ההתערבות הן מנקודת מבטם של ההורים והן מנקודת המבט של פקידי הסעד. שיטת המחקר האיכותנית מאפשרת הבנה הוליסטית של תופעות באמצעות בחינתם של תהליכים, קשרי גומלין ומשמעויות, כפי שהם נתפסים אצל אוכלוסיית היעד של המחקר (Patton, 1987). השימוש במתודולוגיה זו סייע לעצב, מתוך החוויה האישית וההתנסות של הלקוחות ושל אנשי המקצוע,

ידע חדש שהאיר את האופן המורכב שבו התבטאו עוצמה ושליטה ביחסים שבין פקידי הסעד להורים.

לצורך המחקר רואיינו חמישה צמדים של פקידות סעד ושל הורים שעמם הן עבדו על פי חוק הנוער. איתור ההורים נעשה באמצעות פקידות הסעד. הן הציעו הורים שנראה היה להן שיהיו מוכנים להתראיין למחקר זה, וניאותו להתראיין בעצמן על התערבות זאת. ההורים שרואיינו היו שתי אימהות גרושות, אם אחת לא נשואה, אם אחת נשואה שהתראיינה בגפה וזוג הורים אחד שהגיע ביחד לריאיון. בשלושה מבין חמשת הצמדים שרואיינו היתה ההתערבות בעניין נערה/ה מתבגרת, במקרה אחד בעניין תינוקת שנולדה לאם מכורה לסמים, ובמקרה אחד בעניין ילד להורים המצויים בהליך גירושין ממושך וסבוך.

איסוף הנתונים נעשה באמצעות ריאיון מובנה למחצה שהתמקד בצמתים מרכזיים בתהליך ההתערבות. המרואיינים התבקשו לתאר את תהליך ההתערבות, ונשאלו על שלבים בתהליך ועל הליכים מהותיים, כגון כניסת פקידת הסעד למשפחה, ועדת ההחלטה, הכנה לבית המשפט, הדיונים בבית המשפט, מידת קיומם של תמיכה ושותפים לתהליך, משאבים שעמדו לרשותם ומשך התהליך. פקידות הסעד נשאלו גם על השפעת ההקשר שבו הן עובדות – החוק, השותפים לעבודה והמשאבים – על עבודתן. בסוף כל ריאיון נשאלו המרואיינים ישירות, אם חשו עוצמה ושליטה בתהליך ואם ניתן היה לעשות משהו כדי לאפשר להם לחוש יותר עוצמה ושליטה.

ניתוח הנתונים נעשה במתודה של ניתוח תוכן. לאחר ניתוח חומר הריאיונות וחלוקתו ליחידות משמעות, זוהו התמות העיקריות, וכל חומר הריאיונות סווג ונותח על פי תמות אלה (גבתון, 2001; Unrau & Coleman, 1997). תמלילי הריאיונות היו חומר הגלם לעיבוד ולניתוח. בשלב הראשון חולק הטקסט ליחידות משמעות – היגדים שכללו מלה, משפט או פסקה – שסווגו לקטגוריות על פי המשמעות המובעת בהם והנושאים שבהם עסקו. בשלב השני של הניתוח חולק החומר שעלה בשלב הניתוח הראשון לשתי קטגוריות: נקודת מבטם של ההורים על התהליך שעברו בחוק הנוער ועל התערבותן של פקידות הסעד בחייהם ובחיי משפחתם; נקודת מבטן של פקידות הסעד על תהליך ההתערבות עם המשפחות בחוק הנוער. החומר שהופיע בכל אחת מן הקטגוריות נותח וסווג שוב על פי הנושאים השונים שעלו בו, תוך כדי בחינה ושינוי של הקטגוריות, כך שייצגו את התמות השונות שעלו בתהליך ניתוח הנתונים. תמות אלה נותחו ונבחנו בעזרת תיאוריית ממדי העוצמה של לוקס (Lukes, 2005).

תיאוריית העוצמה של לוקס

עוצמה היא מושג שנוי במחלוקת. גישות תיאורטיות שונות מתייחסות לעוצמה בדרכים שונות. בעוד שוובר (Weber, 2003)⁴ חקר את מקורות הסמכות העומדים בבסיסה של עוצמה לגיטימית, הרי שתיאוריות מאוחרות יותר התפתחו בכיוון של חקירת העוצמה הלא לגיטימית, כפי שהיא צומחת במסגרות פורמליות ולגיטימיות של עוצמה היררכית ובירוקרטית, ובכיוון של ביקורת על המודל של ובר (סדן, 1997). לוקס (Lukes, 2005) לא עסק בסוגיית מיקומה של העוצמה, כלומר מי הוא בעל העוצמה וכלפי מי היא מופעלת, אלא התמקד במה שיחסי העוצמה מחוללים. הוא הראשון שהניח תיאורטית את קיומם של יחסי העוצמה בד בבד עם קיומם של יחסים חברתיים ולא כחלק נפרד מהם, ובכך סלל את הדרך לתיאוריות העוצמה העכשוויות.⁵

לוקס המשיג את יחסי העוצמה כמתקיימים בשלושה ממדים מקבילים:

הממד הגלוי של עוצמה מתבטא בתהליך קבלת ההחלטות ובקונפליקט גלוי. זה הממד הניתן לצפייה ולמדידה בפועל, ולכן אפשר לחקרו באמצעות תצפית על התנהגות קונקרטיית. אם מסתפקים אך ורק בתופעות של ממד זה, אמנם רואים "מי ניצח ומי הפסיד", אבל מאבדים הבנות חשובות אחרות של יחסי עוצמה המתבטאות בממדים האחרים.

בממד הסמוי של עוצמה נקבע סדר היום של היחסים. ביחסי עוצמה חשוב לא רק לגבור על משתתפים אחרים בתהליך גלוי של קבלת החלטות, אלא לנפות משתתפים או נושאים מסוימים מתוך התהליך ללא שימוש בקונפליקט גלוי. ממד זה מדגיש שאחד ההיבטים החשובים של עוצמה איננו לגבור על הצד האחר, אלא לשלוט בכללי המשחק שהיחסים מתנהלים לפיהם. משם כך חקירת הממד הסמוי נדרשת לבחון, לא רק את תהליכי קבלת ההחלטות, אלא גם "אי אירועים" – את מה שאינו מתרחש והיה צריך להתרחש. הממד הסמוי מסביר מדוע חלק גדול מההישגים של בעלי העוצמה מתבטאים במניעת קונפליקטים בממד הגלוי או בהגבלתם של קונפליקטים גלויים לתחומים מסוימים ולצורות מסוימות בלבד.

הממד החבוי של עוצמה מבקש להשפיע לא רק על מעשיהם של אחרים ועל סדר היום שלהם, אלא גם לקבוע ולעצב את רצונם. יחסי העוצמה מתקיימים בתוך מבנה חברתי בעל ערכים, אמונות, טקסים ונהלים מחייבים. מבנה זה מבטיח

⁴ מקס ובר חי בין השנים 1864-1920. מאמרו על שלושת הסוגים הלגיטימיים של עוצמה נכתב בין השנים 1917-1920 ויצא לאור בשנת 1922. המאמר מופיע בקובץ The essential Weber, בעריכת Sam Whimster, שיצא לאור בשנת 2003.

⁵ להבנת מקומו של לוקס בהמשגה התיאורטית העכשווית של עוצמה ראו מהדורה ראשונה של ספרו (Lukes, 1974), וכן את ספריהם של קלג (Clegg, 1989) ושל סדן (1997), המסבירים את חשיבותו של לוקס כמקור הראיה ישיר ועקיף לתיאוריות העוצמה של מישל פוקו ושל אנתוני גינס, בין היתר.

יתרונות ליחידים או לקבוצות מסוימות על חשבונם של יחידים או קבוצות אחרות. תהליכי חברות, שליטה במידע והשפעה על דעת הקהל באמצעות תקשורת המונים הם אמצעים שונים ומגוונים לעיצוב רצונותיהם ועמדותיהם של אנשים. עוצמה בדרגתה העילאית מונעת את היווצרותן של תביעות או תלונות על ידי עיצוב הכרתם, תפיסותיהם והעדפותיהם של אנשים כך שיקבלו את המצב הקיים כטבעי ובלתי ניתן לשינוי – אם משום שאינם מסוגלים לראות או לדמיין אלטרנטיבה לסדר זה ואם משום שהם מעריכים אותו כציווי מקודש ומועיל, גם (ובמיוחד) כשהוא מנוגד לאינטרסים שלהם. הממד הזה חבוי, אך גם בו קיים פוטנציאל לקונפליקט בשל הסתירה בין המצב החברתי בפועל לבין האינטרסים שאינם באים לידי ביטוי של הקבוצות או היחידים חסרי העוצמה.

הממדים הסמוי והחבוי מבהירים שחלק נכבד ממעשה העוצמה הוא השגת ציות או הסכמה שבשתיקה מצד חסרי העוצמה. משום כך, בניגוד למוסכמה ליברלית נפוצה, לא תמיד ניתן לפרש שקט חברתי או שתיקה כהסכמה מרצון לשליטה של האחר או כאדישות. התנהגות זו מצדם של חסרי העוצמה עשויה להיות ביטוי של חוסר אונים (Gaventa, 1980).

ניתוח הממצאים במחקר המתואר כאן העלה שניתן לפרש את התמות השונות שעלו בו באמצעות שלושת ממדי העוצמה הללו. אי לכך ביקשנו לענות על השאלה כיצד באו שלושת ממדי העוצמה – הגלוי, הסמוי והחבוי – לידי ביטוי ביחסיהם המקצועיים של פקידי הסעד עם לקוחותיהם.

הממד הגלוי של עוצמה בהתערבות המקצועית של פקידי הסעד – על פי רצונו של מי מתקבלות ההחלטות?

עוצמה בממד הגלוי מתבטאת בכך שאנשים מסוימים יכולים להביא אחרים לעשות דברים שלא היו עושים אילולא כן. ההנחה העומדת בבסיס הממד הגלוי היא שבתהליך קבלת ההחלטות שורר בין הצדדים קונפליקט הניתן לצפייה. ניתן היה ללמוד על הממד הגלוי של עוצמה ביחסים של פקידי הסעד עם לקוחותיהם באמצעות שני נושאים: ידע ומידע הנחוצים לקבלת החלטות במהלך ההתערבות; ההליך המשפטי.

הליכי העברת ידע ומידע במהלך ההתערבות: פקידות הסעד וההורים תפסו באופן שונה ואף מנוגד את הליכי העברת הידע והמידע במהלך ההתערבות. לפקידות הסעד היה יתרון ניכר וגלוי לעין על ההורים בידע ובמידע שעמדו לרשותן. הן ראו במתן ידע ומידע ללקוחות, כולל הכנתם לדיונים בבית המשפט, חלק בלתי נפרד מתפקידן. ההורים, לעומתן, דיווחו פעמים רבות על מחסור במידע ובידע או שהפגינו חוסר הבנה ובלבול בנוגע למושגים בסיסיים, כולל חוק

הנוער עצמו, מה שהעיד על אי בקיאותם בתהליכים חינוניים. למשל: היו הורים שלא ידעו שהזכות לקרוא את החומר המוגש לבית המשפט היא זכות בסיסית שלהם (אלא אם כן הוטל חיסיון על החומר בידי שופט). היו מצבים של חוסר ידע ומידע של ההורים ששני הצדדים הסכימו עליהם; כלומר: ההורים אמרו, ופקידות הסעד אישרו, שלא ניתנו להם ההסברים המתאימים. למשל: ההורים לא נכחו בישיבות או בוועדות שבהן דנו בילדיהם ולא יודעו לאחר מכן על מהלך העניינים או לא קיבלו חומר שהוגש לבית המשפט, בשל תקלות טכניות לכאורה: "האמת היא שאפשר היה להכניס אותה לדעתי לוועדת החלטה מהתחלה ועד הסוף. אני חושבת שיותר טכנית זה לא הסתדר. [...]. פתאום נכנסנו למן לחץ כזה של לעבוד מהר מהר מהר, כי היא כבר היתה לקראת סוף ההיריון."

היו מצבים של חוסר ידע ומידע ששני הצדדים לא הסכימו עליהם; כלומר: פקידות הסעד תיארו איך הכינו את ההורים וסיפקו להם הסברים ומידע, ואילו ההורים סיפרו שלא קיבלו הכנה. היו נושאים שבנוגע להם אמרו ההורים שקיבלו הכנה או מידע, אבל מדבריהם עלה שהמידע שבידיהם לוקה בחסר או לא מדויק. הורים גילו, למשל, חוסר הבנה ובלבול בנוגע למושגים בסיסיים, כגון ההבדל בין ועדת השמה לוועדת החלטה, בין אפוטרופסות למשמורת, ואפילו בנוגע למשמעות השימוש בחוק הנוער. לדוגמה: בתשובה לשאלה אם יש ילדים המסודרים דרך מחלקת הרווחה בפנימיות ללא שימוש בחוק, ענתה אחת האימהות: "בלי חוק נוער? מהרווחה? בלי חוק נוער? לא נראה לי. לפי דעתי לא נראה לי. [...] צריך לפחות טפסים. מי ישלם על זה? זה צריך להיות דרך חוק נוער." מצב זה, שבו אין ללקוחות ידע ומידע על הליכים הננקטים בעניינם, אינו ייחודי להליך בחוק הנוער. חיימוב-אילי ורונאל (2004) כתבו, שבני נוער עוברי חוק שננקט נגדם הליך פלילי העידו גם הם, שהמידע שהיה ברשותם היה לעתים קרובות חסר ולא מדויק, וכי המקור למידע היה ברובו שיחות עם חברים וסרטים. כיצד ניתן להסביר פער זה? הסבר אפשרי הוא שההורים, שעצם הסיטואציה של התערבות בחוק הנוער קשה עבורם, מביכה ואולי אף משפילה, מעצם היותה עדות לכישלונם כהורים, העדיפו לומר שלא קיבלו את ההסברים הראויים או שהדחיקו את העובדה שקיבלו את ההסברים והמידע. באופן זה הם הקטינו את אחריותם לתחושת הכישלון והעבירו את האחריות לתהליך בכללותו לפקידת הסעד. הסבר אחר עשוי להיות, שפקידות הסעד הכינו את ההורים וסיפקו להם מידע והסברים, אך לא וידאו שההורים אכן הבינו את מה שנאמר להם. לעתים ניתנו ההסברים או החומר הכתוב בסמוך מאד לדיון בבית המשפט, ולהורים לא היתה שהות להבין ולעכל את הנתונים שנמסרו להם. מלבד זאת ההורים מצויים במצב אמוציונלי טעון ביותר, המקשה גם הוא על הזיכרון ועל עיבוד המידע. כפי שאמר אחד ההורים: "זה הלם, דברים כאלה... " לא רק שבמצבים אלה קשה יותר

לזכור ולהבין את המידע, לעתים מצבם הרגשי של ההורים או רמת הידע שלהם אינם מאפשרים להם אפילו לשאול את השאלות הרלוונטיות.

בתחום הידע והמידע יש יתרון גלוי לאנשי המקצוע. לפקידות הסעד יש ידע שאינו מצוי ברשות ההורים, ממידע טכני הנוגע להליכים השונים ועד ידע פסיכולוגי. בשל הידע המקצועי שלהן, הן מבינות דברים רבים שאינם מובנים להורים. ידע ומידע אלה הם משאבים העומדים באופן קבוע לרשות פקידות הסעד ואינם עומדים (או עומדים באופן חלקי בלבד) לרשות ההורים, ומהווים, מעצם טבעם, יתרון גדול. אבל מלבד הידע העומד לרשות פקידות הסעד מעצם מקצוען ותפקידן המערכתי עלה מהמחקר, שלפקידות הסעד היה לעתים מידע שלא היה להורים, אף שהיה אמור להיות גם ברשותם. לדוגמה: פקידת הסעד שמספרת שהיא לא קיבלה את התסקיר לפני הדיון בבית המשפט: "זה היה סיפור שלם סביב התסקיר. האמא לא קיבלה את התסקיר לפני הדיון..." פקידת הסעד מוסיפה ואומרת: "כן. בעיקרון אנחנו צריכים לתת להם את התסקיר לפני כן. היום זה אחרת". ההורים שרואיינו תיארו מצב של אי נגישות (או נגישות חלקית בלבד) למידע, למשל: "לא, הם אף פעם לא מראים מה שהם כותבים. אולי פעם אחת..." זאת אף שפקידות הסעד ציינו שברוב המקרים נתנו להורים את המידע הרלוונטי. סלונים-נבו ולנדר (2004) ציינו בעיה דומה. הם כתבו שגם כשניתן להורים האבחון הפסיכולוגי שנערך, שפתם של המאבחנים ודרך מחשבתם שונות, בדרך כלל, מאלה של המשפחה. משום כך אין ההורים מסוגלים לעתים לקרוא את האבחון או להבין אותו, ולא תמיד יש מי שעובר איתם על הטקסט ומסביר אותו.

יתרון זה בידע ובמידע העומד לרשות פקידות הסעד אינו נוגע לתחום רחוק מן ההורים או זר להם; מדובר במידע הנוגע לילדיהם. בשל ההיכרות האינטימית עם הילדים, עומד לרשות ההורים ידע רב שאינו עומד לרשות פקידות הסעד או מי מאנשי המקצוע, למשל על אופיו של הילד, העדפותיו, רצונותיו או הקשר ביניהם. אם כן, לכאורה יש להורים יתרון בתחום הידע והמידע הנוגע לילדם. למרות זאת, במצב שנוצר חשו ההורים שהידע המצוי בידי פקידות הסעד עולה על זה המצוי ברשותם.

ההליך המשפטי: גם ההליך המשפטי ממחיש כיצד פועלת עוצמה בממד הגלוי. בית המשפט, מעצם טבעו, הוא זירה שבה מתרחש קונפליקט גלוי בין שני צדדים המתעמתים ביניהם, ומגיעים לבית המשפט כדי שיכריע בעניינם. בית המשפט אמור להיות צד שלישי, נייטרלי, שעוצמתו עולה על זו של שני הצדדים האחרים, והוא מקבל את ההחלטות לכאורה ולמעשה.

בקרב הצמדים של הורים ופקידות סעד שרואיינו במחקר הנוכחי זוהו שלושה מצבים הקשורים לקונפליקט בעת הפנייה לבית המשפט: במצב אחד היה קונפליקט בין ההורים לפקידת הסעד. פקידת הסעד ביקשה מבית המשפט להשאיר תינוקת של אם מכורה לסמים במשמורת רשויות הסעד לפרק זמן נוסף,

ואילו האם רצתה שבתה תושב אליה. במצב השני היה פוטנציאל לקונפליקט בין ההורים לפקידת הסעד. זוג ההורים אמנם הסכים עם פקידת הסעד שבנם צריך ללכת לפנימייה. אך למרות ההסכמה עדיין תפסו ההורים את הדיון המשפטי כזירה של קונפליקט פוטנציאלי – אם תתגלע בזמן הדיון אי הסכמה ביניהם – ואף שקלו לקחת עורך דין שייצגם בדיון. במצב השלישי היתה הסכמה בין פקידת הסעד להורים. ולמעשה לא היה קונפליקט בין הצדדים. האם ופקידת הסעד הסכימו שהנער צריך להיכנס לפנימייה. החוק הופעל במקרה זה בשל התנגדותו של הנער ולא בשל התנגדות ההורים.

על פי לופטון וניקסון (Lupton & Nixon, 1999) פקידי הסעד מוצאים עצמם פועלים בתוך מערכת שבה יש למשטרה, לעורכי הדין ולבתי המשפט תפקיד הולך וגדל בקבלת החלטות. עם זאת טען אלבשן (2004), שהנגישות למשפט אינה שווה אף שמערכות המשפט המודרניות במשטרים דמוקרטיים מצהירות על שוויון לפני החוק. הוא מתייחס למחסומים העומדים בדרכן של אוכלוסיות מוחלשות בבואן אל המערכת המשפטית. בין המחסומים העקיפים הוא מונה את מחסום השפה, המחסום התרבותי, המחסום הפסיכולוגי של ראיית המשפט כאויב, מכשולים כלכליים והמחסום של נכונות ויכולת השופטים להבין אנשים ממעמד שונה מאוד משלהם. את טיעונו של אלבשן (שם) חיזקו קפלן וקפלן (Caplan & Caplan, 2001) שסברו כי לפקידות הסעד מעמד מועדף בבית המשפט ושופטים מייחסים לדבריהן משקל גדול יותר מאשר לדברי אנשי מקצוע אחרים, כגון פסיכולוגים או פסיכיאטרים. הם הסבירו שהשופטים מניחים, שלפסיכולוגים ולפסיכיאטרים יש רקע תיאורטי רחב יותר, אך פקידת הסעד היא זו שמיטיבה להכיר את בני המשפחה, את סביבתם הפיסית והחברתית ואת השינויים שחלים בדפוסי חייהם לאורך זמן. עוד הם טענו ששנטייתם של שופטי נוער ומשפחה לסמוך על הראיות שמביאות פקידות הסעד גוברת, שכן לשופטים קשר תדיר ומתמשך עם אותן פקידות סעד, והם מתרגלים לסגנון העבודה שלהן ולערכיהן, ומקבלים אותם כנורמה.

ממצאי המחקר הנוכחי אינם עולים בקנה אחד עם טענות אלה. במהלך המחקר לא עלו טענות של ההורים על מכשולים שעמדו לפנייהם בהליך המשפטי או תלונות על מעמדם המועדף של פקידות הסעד בבית המשפט. הורים ציינו שהשופט היה "הוגן", "נחמד", וכי נתן להם הסברים על ההליך בבית המשפט. זוג הורים אחד ששקל פנייה לעורך דין, אם יכפה עליו בית המשפט החלטות שאינן מסכים עמן, לא עשה זאת בסופו של דבר, משום שהיה שבע רצון מההחלטות שהתקבלו.

כיצד ניתן להבין את הסתירה הזו? ניתן להביא שלושה סוגי הסברים לסתירה בין ממצאי המחקר לספרות: הסברים הקושרים בין הממצאים הללו לאופי הבעיה שבגינה הופעל חוק הנוער במשפחות אלה או בינם למאפייני המשפחות שנחקרו;

הסברים הנוגעים למאפיינים של ההליך המשפטי; הסבר על פי תיאוריית העוצמה של לוקס (Lukes, 2005):

בשלושה מקרים מדובר היה בהורים שהתקשו להתמודד עם נער או נערה מתבגרים ותפסו את התערבות פקידת הסעד ובית המשפט כעזרה בהתמודדות עם. רוב ההורים שרואיינו היו במידה מסוימת בעלי משאבים – משאבים כלכליים, משאבי ידע, השכלה או תמיכה משפחתית או חברתית – ולא נמנו באופן מובהק עם האוכלוסיות המוחלשות ביותר. גם האם המכורה לסמים, שאותה ניתן היה למנות עם האוכלוסיות המוחלשות ואלה הרואות את "המשפט כאויב" (אלבשן, 2004), היא עתירת ניסיון במגע עם המערכת המשפטית. בשל הידע שרכשה היא חשה, באופן פרדוקסלי אולי, בנוח בבית המשפט, יודעת כיצד מתנהל הליך משפטי ותלויה פחות בהסברים של פקידת הסעד לפני הדין בבית המשפט. מכאן שלפקידת הסעד לא היה יתרון על אם זו בממד הגלוי בבית המשפט.

תחושת הנוחות היחסית של ההורים בבית המשפט עשויה לנבוע גם מאופיו של ההליך בבית המשפט לנוער בישראל. שרון (1993) כתב שהבטחת שלומם של קטינים, ההגנה וההשגחה עליהם היא הליך אזרחי בעל אופי מיוחד שחייב את המחוקק לקבוע סדרי דין מיוחדים. בית המשפט הוסמך לנקוט גישה מיוחדת שתתאים לכל מקרה ומקרה, אף במחיר של סטייה קיצונית מסדרי הדין הכלליים. ההליך נחוזה כפורמלי פחות מאשר הליך משפטי רגיל, ולפיכך מאיים פחות על ההורים.

תיאוריית העוצמה של לוקס (Lukes, 2005) מספקת הסבר נוסף: ייתכן שההורים חשו באופן יחסי בנוח דווקא בבית המשפט, משום שההליך המשפטי נתפס אצלם כמתקיים בעיקרו בממד הגלוי. ההליך המשפטי דורש שקיפות; להורים יש אפשרות לייצוג משפטי אם הם בוחרים בכך. הסיוע המשפטי מאפשר גם לאנשים חסרי אמצעים לקבל ייצוג משפטי, ולפיכך עשוי להיות להם אפילו יתרון בממד הגלוי על פני פקידות הסעד, שעל פי רוב אינן מיוצגות בידי עורך דין. בעת הדיון השופט עוסק בממד העובדתי של הדברים, כלומר רק בממד הגלוי. למשל: שלא כמו עובדים סוציאליים או פסיכולוגים, אין הוא עוסק בניתוחים פסיכולוגיים, המשאירים לעתים את ההורים בתחושה של אי ודאות ואי הבנה בנוגע לליקויים בתפקודם ולמה שנדרש או מצופה מהם.

אם כך, בממד הטקטי, הגלוי, של העוצמה, נותרה השאלה למי יש יתרון נראה לעין בקבלת החלטות עצמן, לאנשי המקצוע או ללקוחותיהם, פתוחה. על פי ממצאי מחקר זה, בזירות שונות ניתנו לשאלה זו תשובות שונות. מכיוון שיחסי העוצמה מתקיימים גם בממד הסמוי, תידון בהמשך השאלה כיצד מעוצב התהליך שבמסגרתו מתקבלות החלטות מקצועיות ומי שולט בתהליך עצמו.

הממד הסמוי של עוצמה בהתערבות המקצועית של פקידי הסעד – כיצד נקבע סדר היום של ההתערבות?

לפי לוקס (Lukes, 2005) הממד הסמוי של העוצמה מתייחס לאופן שבו עוצמה פועלת, לא רק כדי לגבור על משתתפים אחרים בזירת קבלת ההחלטות, אלא גם כדי להדיר משתתפים מסוימים או להוציא נושאים מסוימים מסדר היום של התהליך. בממד הסמוי ניתן למנוע העלאת נושא לסדר היום על ידי הפעלת כוח, איום בסנקציות או גיוס משפט קדום שיוצר גישה שלילית כלפי הנושא. ממד זה יידון באמצעות השאלה מי השתתף ומי לא השתתף בזירות של קבלת החלטות.

השתתפות בזירות של קבלת החלטות: מתיאורי ההורים ופקידות הסעד ניתן היה לדעת מי השתתף ומי לא השתתף בצמתים גורליים להורים ולילדים של קבלת החלטות. גם ההורים וגם פקידות הסעד תיארו אנשי מקצוע שונים שהשתתפו בתהליך. אבל ברוב המקרים היתה החוויה של ההורים שונה מזו של פקידות הסעד. למשל: פקידות הסעד חשו כי שיתופם של אנשי מקצוע מדיסציפלינות שונות תורם לעבודה מקצועית ולחלוקת אחריות, בעיקר במקרים מסובכים. כפי שאמרה אחת מפקידות הסעד: "אני לא יכולה לעשות החלטה כל כך משמעותית [...] בלי שכל אנשי המקצוע יהיו שותפים לכך. הם באים מפרופסיות שונות עם התמחויות שונות והם מכירים את [...] המצב של עידו (שם בדוי) מכל הכיוונים וצריך לתת לזה מקום." ההורים, לעומת זאת, לא תמיד הכירו או זכרו את כל המשתתפים בוועדות ההחלטה. הם חשו "מעטים מול רבים", ריבוי המומחים הפקיע את השליטה מידיהם, ולא סיפק פתרונות הולמים לבעיות המורכבות ולתחושת חוסר האונים. אחת האימהות אמרה: "כל כך הרבה אנשי מקצוע, ובעצם לא יכולים לטפל בבעיה של ילד בן אחת-עשרה ובאבא שלו."

גם כן (Katz, 1995) כתב, שההורים שראיין במחקרו ציינו שחשו לא בנוח בפגישות רבות משתתפים שבהן לא הכירו חלק מן הנוכחים.

לצד תיאור נוכחות רבת משתתפים בתהליך, כשלא תמיד ההורים מבינים מי המשתתפים ומה תפקידם, בלט העדר חלק מאלה שהיו אמורים להשתתף. במקרים מסוימים לא השתתפו כלל בני המשפחה בזירות שבהן מתקבלות החלטות, כמו למשל בוועדות ההחלטה; לדוגמה: "בעצם היתה פגישה במרכז חירום ובעצם הוציאו אותנו משמה..." או: "הדיון [במקרה זה הכוונה לוועדת החלטה, לא לדיון בבית המשפט] היה צריך להיות שאני אקבל אותה, בדיון לא הייתי, אז זה השתנה. הדיון השתנה... לא הייתי והדיון השתנה שבעצם לא, אז לא, עדיף שלא. אם אני הייתי באה הייתי מקבלת אותה, היה לי את הכוח שכנוע הזה ושל האחיות שלי. לא היינו, הכול השתנה שם."

פקידות הסעד לא התייחסו כלל להשפעה שעשויה להיות לריבוי אנשי המקצוע במפגשים הרשמיים על ההורים, ואילו ההורים העידו על אי הנוחות שבישיבה בפורום רב משתתפים, כשחלק מהנוכחים אינם מוכרים להם: "זה הקטע שהיה לנו מאוד קשה. יושבים שם ד"ר כהן וענת והדס, ולא יודעת מי עוד ישב שם, ואנחנו, ומחליטים שבאמת זה הכי טוב לעשות את זה." ובעוד ההורים דיווחו על חוסר אונים או על תחושותיהם הקשות בנוגע לאירועים שבהם הם או בני משפחתם כלל לא נכחו, לא התייחסו פקידות הסעד לתחושות אלה של לקוחותיהן.

ממצאים אלה מתיישבים עם ממצאיהם של דולב, כנבנישתי וטימר (2001). במחקרם על ארגון, תהליכי עבודתן ותוצאותיהן של ועדות ההחלטה בישראל מצאו חוקרים אלה, שאף שרוב רכזי הוועדות ואנשי המפתח שרואיינו במחקר סבורים שחשוב לשתף הורים וילדים בוועדות, הורים לא תמיד משתתפים בוועדות ההחלטה או, לחילופין, משתתפים רק בחלק מן הדיון בוועדה.⁶ ההחלטה מי מוזמן לוועדות, מי משתתף בהן ומי לא היא של אנשי המקצוע. דולב ואח' (שם) ציינו שניתנו הסברים שונים לאי שיתופם של ההורים בוועדות. אחד מהם נוגע למתחים שעלולים לעלות בין העובדת הסוציאלית להורים, שאינם רואים עין בעין את הבעיות והפתרונות; הסברים אחרים היו טכניים: תיאום זמנים עם ההורים ומשך הזמן הארוך שהם נאלצים להמתין לפעמים; החומר הכתוב שהוגש לוועדה בדרך כלל לא התאים לשיתוף עם מי שאינם אנשי מקצוע; ההורים לא הגיעו מוכנים לדיון ולא תמיד הבינו את מטרותיו ומטרות השתתפותם. מק'סקיל ואשוורת' (Macaskill & Ashworth, 1995) מצאו גם הם שעובדים סוציאליים רבים ראו השתתפות הורים בחיוב, אך היו קשיים בזימונם.

כפי שנמצא גם במחקר הנוכחי, הדרת ההורים אינה באה לידי ביטוי רק באי השתתפותם בוועדות, אלא גם באיכותה של השתתפות זו. לדוגמה: זוג הורים שאינו יודע באיזו ועדה בדיוק השתתף לצורך קבלת ההחלטה על הוצאתו של בנם מן הבית – ועדת החלטה או אולי ועדת השמה: "זה משהו שקשור עם העירייה, אני יודע איך קוראים לו, בעירייה עם בתי הספר... ועדת השמה זה הקטע הכי קשה, כאילו, שלמרות שהחלטנו... שאנחנו כבר לא, שהוא לא תחת חסותנו..." סלוניס-נבו ולנדר (2004) כתבו שלעתים קרובות לא הבינו ההורים מדוע יש צורך בדיון, במה האשימו אותם ומדוע רצו להפסיק את ההורות שלהם. הם לא הבינו את השפה המקצועית ואת המונחים המקצועיים והרגישו צורך להתגונן ולהסביר מדוע הם הורים טובים מספיק. רבים ההורים שיכולתם להסביר את עצמם מוגבלת, והם חשים תסכול, חוסר אונים וערעור הביטחון בעצמם וביכולתם ההורית.

⁶ שיעור ההשתתפות של הילדים ובני הנוער היה נמוך עוד הרבה יותר מזה של ההורים.

לפי כץ (Katz, 1995), הדרה מכוונת של הורים מוועדות החלטה נחוותה כמתסכלת ומשפילה, אולי מכיוון שהוועדות נתפסות כסמל פומבי של קבלת החלטות. גם נוכחות רק בחלק מן הוועדה נחוותה כמשפילה. לעתים ההורים נכחו בוועדה, אבל לא חשו שנוכחותם השפיעה על קבלת ההחלטות. לפי כץ, עצם ההשתתפות בוועדות או בתהליך אינה מספקת. כדי שההשתתפות תהיה אפקטיבית, נדרשים אימון מתאים, הכנה ומשאבים. ללא אלה עלולה ההשתתפות של בני המשפחה להוות מס שפתיים במקרה הטוב או להיות מסוכנת במקרה הרע. לופטון וניקסון (Lupton & Nixon, 1999) הדגישו אף הן, שלא רק עצם ההשתתפות בתהליכי קבלת החלטות חשובה, אלא גם איכותה; למשל: קבלת המידע הרלוונטי, היכרות עם המשתתפים האחרים בתהליך והכנה מתאימה.

במחקר הנוכחי הביעו ההורים דעות שונות וסיפקו הסברים שונים לאי ההשתתפותם בוועדות. אם אחת, למשל, ראתה את הדרתה מהוועדה כמעשה לא תקין. אחרת, לעומת זאת, אפילו אינה מוחה על אי ההשתתפותה בוועדה: "לא, לא הייתי אמורה להיות בה [בוועדה]. הם דיברו עלי, מי אני, מה אני, איך אני נראית בעיניכם, מה נילי [פקידת הסעד] אומרת. לא, זה היה צריך להיות לבד, כי זה נילי נותנת חוות דעת למנהלת הלשכה, כי עם נילי דיברתי, אז היא היתה צריכה להגיד למנהלת הלשכה מה היא חושבת עלי, איך אני נראית בעיניה, מה היא אומרת. זה לא היה מיועד בשבילי." נראה שאם זו הפנימה במשך שנים רבות את התפקיד החברתי של אדם הנתון תחת פיקוח חברתי (היא היתה אסירה, היתה בפיקוח קצין מבחן וטופלה במוסדות גמילה שונים). בתגובתה לאי ההשתתפותה בוועדה ניתן כבר לראות את הממד השלישי, החבוי, של העוצמה, שיידון בהמשך.

אי אירוע הוא מושג המסייע לזהות ולאבחן כיצד פועל הממד הסמוי של עוצמה – הוא מציין את מה שאינו מתרחש והיה צריך להתרחש. לדוגמה, במחקר זה לא עלתה לדיון – לא מצד העובדות הסוציאליות ולא מצד הלקוחות – השאלה מי מחליט על הרכב המשתתפים בזירות של קבלת ההחלטות. לוקס מודע לכך שאופיו החמקני של אי אירוע מונע מחוקרים להוכיח את קיומו של מנגנון העוצמה הזה ולבחון כיצד נמנעת העלאתה של שאלה כזאת. לשם כך, הוא אומר, נדרשת הבנה של החוקרים את הקשר המחקר שלהם (Lukes, 2005). במקרה המחקר הנוכחי, הידיעה של החוקרת שהחלטה על הרכב המשתתפים קריטית לתוצאות הדיון המתקיים באותן זירות מאפשרת את הדגמת אי האירוע באמצעות תופעה זאת.

הממד החבוי של עוצמה בהתערבות המקצועית של פקירי הסעד – כיצד להבטיח את הציות של הלקוחות?

הממד השלישי, החבוי, של עוצמה, מבהיר את האופן שבו ניתן לא רק להשפיע על מעשיהם של אחרים ועל סדר היום שלהם, אלא לקבוע ולעצב באופן עמוק יותר את רצונם. לוקס מסביר שקשה לחקור כיצד עוצמה פועלת בממד החבוי. לשם כך יש לחקור מספר תחומים משיקים שלא תמיד ניתנים לבדיקה אמפירית; למשל: מה הם הערכים המודגשים בתהליכי חברות בחברה הנחקרת; איזה שימוש נעשה במיתוסים חברתיים, בשפה ובסמלים כדי להשיג יתרון ביחסי עוצמה; מה הם תהליכי התקשורת והעברת המידע; כיצד התפתחה לגיטימציה חברתית סביב קונצנזוס מסוים וכיצד היא מוחדרת לתודעתם של אנשים (סדן, 1997; Lukes, 2005). לפי הנדלר (Handler, 1990), במנגנוני העוצמה של הממד השלישי נכללים לא רק שליטה במידע ותהליכי חברות, אלא גם אופני ההסתגלות הפסיכולוגיים שאימצו חסרי העוצמה כדי להימנע מתחושה של חוסר אונים: פטליזם, גינוי עצמי, אדישות והפנמה של אמונות וערכים שולטים. במחקר הנוכחי נמצאו מספר דוגמאות למנגנוני הממד החבוי.

השפה היא אחת הדרכים שהממד החבוי משתמש בהן (Molotch & Boden, 1985). בממד זה מתעצבת תודעתם של האנשים בחברה מסוימת או במוסד מסוים, והלשון והמושגים שמשמשים בהם באותה סביבה מייצגים תפיסה של המציאות שעל כל החברים באותה חברה לחיות לפיה, כולל הנורמות והערכים החבויים בעיצוב המסוים שקיבלה המציאות. לדוגמה: במחקר הנוכחי ניתן לזהות שלושה ביטויים השגורים אצל פקירות הסעד: "טיפול", "שיתוף פעולה" ו"לתת הזדמנות".

טיפול: פקירות הסעד, שהן עובדות סוציאליות, תפסו את התערבותן במשפחות כטיפול. האופן שבו תיארו את ההורים ואת הילדים, כוחותיהם וחולשותיהם, תהליכים מודעים ולא מודעים שעברו עליהם, לקוח, בדרך כלל, מעולם הטיפול. השימוש בחוק נתפס גם הוא כאקט טיפולי, אם כי הוא צוין כאמצעי קיצוני המצוי בסוף קשת האפשרויות של העובדים הסוציאליים. החוק נתפס כאלטרנטיבה האחרונה לטיפול, כשכל סוגי הטיפול האחרים כשלו. פקירות הסעד הגדירו את החוק כ"חוק טיפולי" ואת בית המשפט כ"בית משפט טיפולי". נראה שפקירות הסעד פירשו את המלה **טיפול** המופיעה בשם החוק – **חוק הנוער טיפול והשגחה** – במשמעות של therapy ולא במשמעות של care: "להסביר מה זה בית משפט ושהוא טיפולי ושזה חלק מאיזושהי תוכנית טיפול." ההמלצות שהוגשו לבית המשפט נועדו לעתים לשרת מטרות טיפוליות: "מאוד מאוד התלבטנו מה להמליץ לבית משפט ואז החלטנו לגייס איזו אסטרטגיה כזאת:

אנחנו ממליצים על המשך הצו של הוצאה ממשמורת בידיעה שרוב הסיכויים שמה שאנחנו הולכים להגיד קלוש והשופט יחליט אחרת, אבל ייתן איזשהו... ויהיה פיקוח והשגחה, אבל זה ייתן לאמא איזושהי תחושה שאת לא טלית שכולה תכלת ואת לא לגמרי עמדת בתנאים שלנו ו... כאילו, שהיא תבין שהיא בסימן שאלה אצלנו." בהתאמה להיותו אופן טיפול, נתפס החוק לעתים גם כמיטיב ברמה הפסיכולוגית עם ההורים, כפי שאמרה, למשל, אחת מפקידות הסעד: "אני חושבת, שגם לאבא זה עשה טוב כי הוא לא היה צריך להיאבק מול הילד לבד. הוא היה יכול להגיד זה לא אני, זה הם, זה בית המשפט וזה הרגיע קצת את התחושה שלו שהוא בעצם שותף למעשה פגיעה בכן שלו." בניגוד לתפיסה זו של פקידות הסעד את ההתערבות הסמכותית כטיפול, ההורים שרואיינו במחקר לא היו מודעים, בדרך כלל, לכך שהיו בטיפול. הם לא התייחסו כלל להתערבותן של פקידות הסעד כאל טיפול בהם או בילדיהם.

אפשטיין (Epstein, 1994) טוענת שבמאה העשרים הפך הרעיון הטיפולי (Therapeutic Idea) לשיח שליט בחברה המערבית, שיח שאותו היא מכנה Therapeutism. לשיח זה השפעה מכרעת על יצירת קני מידה נורמטיביים לאופן שבו אנשים מתנהגים, שופטים אנשים אחרים, מחליטים עם מי להיות בקשר ומחברתו של מי להימנע, מגדלים ילדים, בוחרים לעצמם מקומות עבודה ומתייחסים למחלה ולמוות. החשיבה הפרוידיאנית היא המקור לרעיון הטיפולי. הפסיכואנליזה השפיעה עמוקות על האופן שבו תפסו אנשים את חייהם ואת רוחתם. היא עיצבה תפיסות מודרניות, אופני דיבור והתנהגות. הפסיכואנליזה הפכה להסבר העיקרי לחיינו הפנימיים ולדרך התמודדותנו עם סביבתנו, אבל הרעיון הטיפולי צמח והתפתח גם לכיוונים אחרים ולבש צורות שונות אצל תיאורטיקנים ומומחים שונים. לפי אפשטיין, הרעיון הטיפולי הוא הדוקטרינה הלא דתית החשובה ביותר, המכוונת את חיינו במאה העשרים. בשל כך הוא עשוי לשמש כאמצעי להפעלת עוצמה על אלה שהפנימו אותו, כלומר אמצעי להפעלת עוצמה בממד החבוי. במחקר הנוכחי ניכר בבירור אימוצו של השיח הטיפולי בידי פקידות הסעד, המציגות גם את ההתערבות הסמכותית ואת הפנייה לבית המשפט ככלי טיפול. ניתן לומר שעל ידי הסבה זו של ההתערבות הסמכותית ל"כלי טיפול", נמנעת היכולת לשפוט את דרכי הפעולה של פקידות הסעד באמצעות כלים חיצוניים, כמו למשל תפיסת העולם או ההיגיון של ההורים.

פירוש אחר לשימוש בטיפולי טיפול סיפקה שכטר (1984). לטענתה השימוש בסמכות עלול לגרום לעובדים תחושת אי נוחות בשל כמה סיבות: יש סתירה בין סמכות לבין ערכים מרכזיים בעבודה סוציאלית, כגון החלטה עצמית, קבלה, אפשרור ושיתוף; הם חוששים לשימוש בסמכות יפגע בזכויות המטופל ובמוטיבציה שלו לטיפול; הם מקיימים יחסי גומלין קרובים עם מערכות טיפוליות

אחרות, ולכן משתמשים בשפה משותפת להם ולאותם גורמים. שפה זו משרתת את החברות המקצועי שלהם, את ערכיהם האישיים וגם את קשריהם הארגוניים. גם סלע (1998) כתבה על הדילמה הרגשית המלווה את ההתייחסות להורים והמוגדרת כ"רחמים מול שליטה". מחד גיסא נתפס ההורה כקורבן של מציאות קשה, של חסך חברתי ושל חברות לקוי, ומאידך גיסא כעברייך האחראי למעשיו. תפיסת ההתערבות הסמכותית כטיפול עשויה להקטין את אי הנוחות המתלווה לשימוש בסמכות, ולהקל על הדילמה של "רחמים מול שליטה". ייתכן שתפיסת השימוש בסמכות כטיפול מסייעת לפקידות הסעד לחוש כעובדות סוציאליות הפועלות מתוך חמלה גם כלפי ההורים, ולטשטש את השליטה שהן מפעילות. שני הפירושים האחרונים מצביעים אף הם על משמעויות החבויות במושג טיפול וכיצד הוא עשוי לשמש במקום מושגים כמו פיקוח או התערבות.

לשתף פעולה: פקידות הסעד השתמשו במושג **שיתוף פעולה** כדי לתאר את המידה שבה שיתפו ההורים פעולה עם המערכת: "גם האבא וגם האמא, שניהם היו... שיתפו פעולה בצורה טובה עם המערכת." או: "היא שיתפה פעולה בטיפול, היא עשתה כל מה שאפשר, כל מה שביקשנו ממנה היא עשתה." לעתים נתפסה יוזמה של ההורים לא כביטוי של עצמאות, אלא כשיתוף פעולה; אחת מפקידות הסעד אמרה: "הם לקחו אותו לטיפול אצל פסיכיאטרית במשך שנתיים וגם שיתפו אחר כך פעולה במאה אחוז. הם בעצם פנו לבקש אותה עזרה." בביטוי זה מודגשים יחסי הכוחות בין הצדדים – לא מדובר על שני צדדים המשתפים פעולה זה עם זה, אלא על ציפייה שצד אחד, בני המשפחה, יתאים את עצמו לתנאים שמציב הצד השני, פקידות הסעד.

ווסטקוט (Westcott, 1995) מצאה במחקרה שפקידי סעד תיארו את תגובותיהם של ההורים כתגובות חיוביות של קבלה ושיתוף פעולה או, לחילופין, כתגובות של עוינות והכחשה. שיתוף פעולה נתפס אצל פקידי הסעד כהודאה בכך שהבעיה קיימת; אי שיתוף פעולה, לעומת זאת, נתפס כהכחשה של ההורים את קיומה של הבעיה או את היקפה. ממצאי המחקר הנוכחי תואמים את ממצאיה של ווסטקוט. הביטוי שיתוף פעולה מבטא ציפייה שההורים יודו בקיומה של בעיה כפי שהוגדרה בידי אנשי המקצוע, ויפעלו בדרכים המוצעות להם כדי לפתור בעיה זו.

לתת הזדמנות: פקידות הסעד דיברו על מתן הזדמנות לנער, להורים. הדיבור על מתן הזדמנות הוא פעמים רבות בגוף רבים – אנשי המקצוע (כולל בית המשפט) נותנים הזדמנות למשפחות להוכיח שהן מסוגלות להשתפר ולהשתנות: "נתנו הזדמנויות, אפילו הסכמים שחתמנו עם הנער שחשבנו שהם כן יעזרו ויכניסו אותו לאיזושהו מסלול." או: "בית המשפט עצמו גם עבר תהליך עם המשפחה, כמו כולם. זאת אומרת הוא גם כן אמר, או קיי בואו ניתן לזה עוד צ'אנס." מתן ההזדמנות תואר כפעולה חד כיוונית – אנשי המקצוע נתנו הזדמנות

למשפחה. בולטת העובדה שהביטוי לתת הזדמנות לא הופיע כלל בכיוון ההפוך – פקידות הסעד לא הציעו שההורים ייתנו הזדמנות לדרך ההתערבות שהן הציעו, משום שדרך זו אפקטיבית יותר מאשר דרכים שניסו לפני כן ולא צלחו. ההורים לא אמרו שהחליטו לתת הזדמנות לפקידת הסעד לסייע להם. הביטוי לתת הזדמנות שיקף במחקר זה את יחסי העוצמה החד צדדיים הקיימים בין פקידות הסעד להורים וסייע לשמר יחסים אלה.

הביטויים, גם אם אינם מודעים, אינם מקריים, משום שהם חוזרים על עצמם באופן שיטתי. משום כך ניתן להניח שהם מייצגים השקפת עולם מקצועית שאחת מהנחותיה היא שעל ההורים לשתף פעולה עם הפתרונות שיש בידי המומחים להציע. השימוש בביטויים אלה והפיכתם למטבע לשון השגור בפיהן של פקידות הסעד עוד מחזק משמעות זו. קפלן וקפלן (Caplan & Caplan, 2001) טענו שציינות והסכמה לרצונותיהם של המטפלים הן המאפיינים של פונה "טוב" בהגדרת המטפלים. לטענתם, פונים שהתנגדו לרצונותיהם של המטפלים, בעיקר אם איבדו את קור רוחם והתפרצו בתגובה לפרובוקציה, מצאו שעובדות אלה שימשו כהוכחה בבית המשפט לשליטה נמוכה בדחפים ולאי הסתגלות חברתית. על פי ממצאי המחקר הנוכחי ההורים אכן חששו, במקרים רבים, להיכנס לעימות ישיר עם פקידות הסעד והעדיפו לרצות אותן, כלומר "לשתף פעולה". אחת האימהות מספרת: "הרגשתי שאני חייבת לרצות אותה, שאני חייבת להראות לה את כל התכונות החיוביות שיש לי, רק שהיא לא תכתוב דו"חות לא טובים עלי ורק שהיא לא תסתכל עלי בעין שלילית. התלבשתי כמו שצריך והתאפרתי כמו שצריך ו... פחדתי." העדפה זו מתאימה, כנראה, להורים במדגם הנוכחי, וזו בדיוק אחת מנקודות החוזק שלהם: היכולת להבין את כללי המשחק ולנהוג לפיהם. כלומר: הם מבינים שכדאי לרצות את פקידת הסעד.

תפקידים של נשים ואימהות: האופן שבו נתפסים ומופנמים תפקידים חברתיים משמש גם הוא להפעלת עוצמה בממד החבוי. לקונפורמיות של אנשים לתפקיד מסוים ומוגדר יש חשיבות רבה בהבטחת שקט חברתי. במחקר הנוכחי כל פקידות הסעד שהתראיינו הן נשים. מבין ההורים שהתראיינו היו שתי נשים גרושות, אם לא נשואה אחת, אם נשואה אחת שהתראיינה בגפה ורק זוג אחד של הורים שהגיעו ביחד. נתון זה תואם את הספרות והמחקר הקיימים. קאלאהן ולאמב (Callahan & Lumb, 1995) כתבו שרוב עובדי השדה בתחום הגנת הילד הם נשים, ורבים מהלקוחות הם אימהות חד-הוריות. לופטון וניקסון (Lupton & Nixon, 1999) הביאו נתונים מחקריים המלמדים שרוב הילדים המוגדרים כ"ילדים בסיכון" חיים במשפחות חד-הוריות שבראשן עומדת אישה או במשפחות מורכבות (blended families). אימהות חד-הוריות נתפסות כאשמות העיקריות בפירוק המשפחה, וההתערבויות של מערך העבודה הסוציאלית מתמקדות בעיקר בליקויים בתפקודן של נשים/אימהות. סוויפט (Swift, 1995) טענה שבעוד שעל

פני השטח נראה שאין קשר בין הזנחה למגדר מכיוון ש"הורים" הם האחראים לטיפול בילדים, הרי שלמעשה אלה שהואשמו לאורך ההיסטוריה ומואשמות גם כיום בהזנחה הן האימהות. לדברי סוויפט, בחברה המודרנית הקפיטליסטית המשפחה הגרעינית היא האחראית הבלבדית לטיפול בילדים. האחריות היא על המשפחה, אבל עבודת הטיפול בילדים מוטלת למעשה על הנשים, הנתפסות כבעלות התאמה טבעית לטיפול הילדים ולעבודה הכרוכה בכך. אימהות נתפסו כבעלות כוח בלתי מוגבל ושליטה מוחלטת על התפתחות ילדיהן. הפסיכולוגיה הפרוידיאנית והפוסט-פרוידיאנית מעמידה במרכז את הקשר בין האם לתינוק, כמשפיע על כל התפתחותו העתידית של הילד. לפי סוויפט, המונח טיפול (care) כולל בתוכו הן קשר רגשי והן עבודה. לטענתה, יש התעלמות מהעבודה הכרוכה בטיפול בילדים ומהקשר שבתוכו נעשית עבודה זו. הקשר הרגשי והעבודה הכרוכה בטיפול בילדים מתמזגים. בשל התמזגות זו יש נטייה לא לראות את העבודה שנעשית או, לחילופין, להניח שאם יש ראיות לכך שהעבודה לא נעשית כהלכה, מכך נובע שיש חסך גם בקשר הרגשי של האם עם ילדיה.

בהמשך לסוויפט (שם) אכן רוב הלקוחות המואשמים בטיפול לא הולם בילדים הן נשים, וההתערבות בחוק הנוער לפיכך היא בעיקר מול נשים. משום שגם פקידות הסעד, מפעילות הסמכות אל מול האימהות, הן נשים, ניתן היה לצפות שהן, מעצם היותן נשים שגם כלפיהן מופעלים מנגנונים אלה, יהיו מודעות יותר ורגישות יותר למלכוד שבתוכו מצויות האימהות שבטיפולן. בפועל נראה שאין זה כך.

אפשטיין (Epstein, 1999) כתבה שעבודה סוציאלית היא המקצוע הכללי ביותר מבין מקצועות הטיפול וכולל בתוכו באופן קבוע סגולות של דאגה, טיפול והגנה. הדימוי של העבודה הסוציאלית הוא של נדיבות. תפקידה של העבודה הסוציאלית הוא להגיש עזרה לנזוקים. עבודה סוציאלית מכבדת הגדרה עצמית ואוטונומיה אישית, אך בה בעת היא מחזקת את אמות המידה החברתיות הקובעות איך אנשים אמורים להתנהג ולהרגיש. טיפול מוצלח פירושו כי תחושותיו והתנהגותו של הפונה השתנו והן מתאימות יותר למקובל בחברה. לטענתה של אפשטיין, העבודה שעבודה סוציאלית היא מקצוע שנשים הן רוב העוסקים בו ממסכת את עוצמתו הגדולה ככלי לשליטה ולעיצוב של התנהגות ומחשבה בהתאם לקני מידה חברתיים, ומגבירה את העמימות בתפקידן של העובדות. כלומר: נשות המקצוע משמשות ככלי לעיצוב התנהגותן וחשיבתן של נשים אחרות. האטצ'יסון (Hutchison, 1987), במאמרה על שימוש בסמכות בעבודה סוציאלית, הביאה את ממצאיה של גיליגן, ולפיהם נשים מוכנות להתערב בכפייה בחייהם של אחרים יותר מאשר גברים, אם מטרת ההתערבות היא לשמר יחסים וקשר. לפי קאלאהן ולאמב (Callahan & Lumb, 1995), מתקיים תהליך מקביל ודומה בין האימהות לפקידות הסעד: באמצעות הליכים של חקירה והתערבות

בחוק, המדינה מטילה את האחריות לילדים על כתפיהן של נשים מחוסרות אמצעים – האימהות. הסוכנים החברתיים שעליהם מוטלת האחריות לביצוע הליך זה הם לעתים קרובות נשים ששכרן נמוך מאוד – פקידות הסעד. לטענתן, שתי הקבוצות נתונות בתוך מצב חברתי, שאותו הן משחזרות ומחזקות, בלי להיות מודעות להתנערות המדינה מאחריות והעברתה אל המשפחה או אל פקידות הסעד. פקידות הסעד פועלות באופן פרטני, בתוך סבך של חוקים ותקנות שההתעלמות מהם מסכנת אותן, ומקבלות את האחריות להגנת הילדים. קאלהאן ולאמב (שם) הציעו לצאת ממצב זה באמצעות איחוד כוחות של האימהות ופקידות הסעד, דרך פעולות שיועילו לשני הצדדים, במקום להמשיך במצב הנוכחי, המקטב ביניהן ומחליש אותן.

הממד החבוי של העוצמה מסביר אפוא כיצד אנשים מפנימים תפיסות חברתיות המנוגדות לאינטרסים שלהם ומצייתים להכוונות שמזיקות להם. גם במחקר הנוכחי אין פקידות הסעד מערערות של תפקידן כמפקחות על התפקוד ההורי של האימהות. האימהות והעובדות הסוציאליות מפנימות את תפקידן כנשים אחראיות לטיפול בילדים. אין הן קוראות תיגר על תפיסה זו, גם כשהתנאים החברתיים אינם מאפשרים למלא תפקיד זה כהלכה – בשל מחסור במשאבים ובתמיכה חברתית או בשל אי חלוקת הנטל על החברה כולה. הן גם מפנימות את תפקידן הפורמלי, כ"מטפלות" ו"מטופלות", האמורות לעמוד משני עברי המתרס, הפרדה הגורמת לאיבוד עוצמה חברתית (שם).

בפרק זה ביקשנו להמחיש את הממד השלישי, החבוי, של העוצמה ואת תוצאותיו. הן ההורים והן פקידות הסעד היו משוקעים בתוך מצב חברתי קשה בלי לערער עליו. זוהי, על פי לוקס (Lukes, 2005), הדרך החבויה (ואי לכך המושלמת) שבה פועלת עוצמה: אנשים מצייתים מתוך רצון חופשי, לכאורה, ובכך מחזקים מציאות חברתית מסוימת אף שהיא מנוגדת לאינטרסים שלהם עצמם.

מגבלות המחקר

לשיטת המחקר שעליה מבוסס המחקר שהוצג במאמר היו מגבלות אחדות. המדגם הקטן – רואיינו חמישה צמדים בלבד של הורים ופקידות סעד – מפחית את יכולת ההכללה החיצונית של ממצאי המחקר. הנבדקים אינם מייצגים את כלל ההורים, וייתכן שדרכי הפעולה שהופיעו במחקר אינן מייצגות חלק משיטות העבודה הקיימות בחוק הנוער. גיוס ההורים נעשה באמצעות פקידות הסעד לחוק הנוער. משום כך מדובר במקרים שבהם ההתערבויות נחשבו למוצלחות והיחסים שבין פקידות הסעד להורים היו טובים (לפחות טובים דים שההורים ייענו לבקשת

פקידות הסעד להשתתף במחקר). גם מבחינה זו ייתכן שהנבדקים אינם מייצגים את כלל המקרים שבהם יש התערבות של החוק. עם זאת, אנו סבורות שלדרך גיוס זו גם יתרונות. דווקא היעדרו של קונפליקט גלוי בין פקידות הסעד להורים אפשר בחינתם של יחסי עוצמה בניואנסים הדקים והבנאליים ביותר ובסיטואציות יומיומיות ושגרתיות.

מגבלות אחרות של המחקר היו שבשלושה מתוך חמישה מקרים היתה ההתערבות סביב נער/ה מתבגרים. על פי הניסיון שלנו במקרים כאלה, ההורים שאיבדו שליטה על הנער מייחלים פעמים רבות להתערבותו של גורם סמכותי חיצוני. מבחינה זו המדגם אינו מייצג את כלל ההתערבויות בחוק הנוער ואת התגובות להן. כל הריאיונות נערכו בעיר אחת וכל ההליכים בבית המשפט התקיימו לפני אותו השופט. ייתכן שתחושתם של ההורים בבית המשפט נבעה מאישיותו המיוחדת של אותו שופט, וההסברים שניתנו על אופי בית המשפט או על הממד הגלוי אינם רלוונטיים.

ההתייחסות לממצאי המחקר צריכה להיות זהירה, ולפיכך נעשה חיפוש אחר מחקרים ומאמרים על הפרקטיקה כדי לבסס יותר הסברים שונים.

בעקבות המחקר

במאמר זה נדונו טיבם ודרך התנהלותם של היחסים המקצועיים של פקידות סעד עם הורי הקטינים שעל שלומם הן נדרשות להגן, והומחשו ונדונו ממדי העוצמה המתקיימים ביחסים אלה: הגלוי, הסמוי והחבוי. במקום סיכום מוצגות מספר מחשבות והצעות שעלו אצל הכותבות במהלך המחקר ובעקבותיו.

פקידי הסעד, כיתר אנשי המקצוע המתערבים בחייהם של בני אדם, מפעילים עוצמה במהלך עשייתם המקצועית. ככל עוצמה, גם עוצמתם של פקידי הסעד היא פרודוקטיבית ונועדה בראש ובראשונה להגן על ילדים משימוש לרעה בעוצמה המופעלת כלפיהם במשפחות (סדן, 1997). הפעלת עוצמה היא פעילות טבעית, מובנית לתוך היחסים המקצועיים ובלתי נמנעת. דווקא משום כך עליה להיות נתונה באופן שוטף לתהליכי בקרה והערכה מודעים (Hasenfeld, 1987). ביקורת עצמית נובעת מהשליחות החברתית של מקצוע העבודה הסוציאלית ומהאתיקה של העוסקים בו. לא נכון למקצוע להיות באופן קבוע בצד המגיב והמתגונן בסוגיות שהן מהותיות לתכליתו ולשליחותו החברתית, אך זה המצב כיום. הדיון הציבורי בסמכויות פקידי הסעד הוא על פי רוב יוזמה של חלקים בציבור או של התקשורת. העובדים הסוציאליים ובעיקר פקידי הסעד צריכים לקחת חלק פעיל ויוזם בדיון על מהות ומידת הסמכויות שבידיהם. מאמר זה והמחקר שהוצג בו מבקשים לקדם דיון כזה.

מתוך הספרות ומהניסיון נראה שהשימוש הגובר במושגים שותפות והעצמה בתחום רווחת הילד הוביל לעתים נדירות בלבד למדיניות ולפרקטיקה שנחוו כמעצמות אצל המשפחות והילדים המעורבים (Lupton & Nixon, 1999). הדיון במנגנוני העוצמה מהממד הסמוי והחבוי, אצל העובדים הסוציאליים העושים את עבודת פקידות סעד, עשוי לסייע לפיתוח גישה ביקורתית יותר בקרבם. כפי שהציעו קאלאהאן ולאמב (Callahan & Lumb, 1995), נדרשת מודעות להבנת המושג שותפות, לא רק בעבודה עם שירותים ואנשי מקצוע אחרים, אלא גם, ואולי אפילו בעיקר, עם נשים לקוחות, כדי לקדם שינוי מבני בשירותים ובמשאבים העומדים לרשות אנשי המקצוע ולרשותם של אנשים המתקשים בגידול ילדיהם.

כבר היום יש מספר תוכניות וגישות מקצועיות חדשניות המדגישות את חשיבותה של שותפות בין העובדים ללקוחות. לדוגמה: בעקבות מסקנותיה של ועדת גילת לקביעת סמכות ועדות ההחלטה ודרך התנהלותן מול פקידי הסעד השונים (2002) הומלץ, שתיקבע אמנת שירות ללקוחות שתבטא מחויבות לעבודה ושיתוף הורים וילדים בדיוני הוועדה, ויישמרו אמות מידה מקצועיות ושקיפות בדרכי העבודה של המחלקות לשירותים חברתיים מול הלקוחות. סלונים-נבו ולנדר (2004) הציעו גם הם שמשפחות יהיו שותפות לתכנון ההתערבות ולקבלת החלטות. אז עשויות המשפחות לחוש מאוימות פחות, להרגיש שייכות ולהירתם לתהליך השינוי. עם זאת, וכפי שטענו לופטון וניקסון (Lupton & Nixon, 1999), גם כשהעובדים מכירים בחשיבותה של שותפות, נראה שזו קשה להשגה הרבה יותר מאשר נראה לרוב אנשי המקצוע. אנו סבורות שיתכן שהסיבות לפער שבין הכוונות הטובות העומדות בבסיס התוכניות לבין החוויה של הלקוחות המשתתפים בתוכניות טמונות בממדים הסמויים והחבויים של יחסי העוצמה. הבנה של הדרכים שבהן פועלת עוצמה בממדים הסמוי והחבוי, כפי שהדגמנו במאמר זה, ושימוש בתובנות אלה בעת יישום תוכניות ההתערבות החדשות עשויים להקטין פער זה ולהביא לכך שהלקוחות אכן יחוו את התוכניות כמקדמות העצמה ושותפות.

מחקר זה, לצד מחקרים אחרים שהוזכרו לעיל, מלמד שלידע ולמידע הקיים או החסר שבידי הצדדים תפקיד קריטי ביחסי העוצמה ומכאן גם בשימור מצבם הנחות של לקוחות. חשוב לשוב ולהדגיש, שאנשי מקצוע צריכים להיות ערים לקשיים שיש ללקוחותיהם בהבנת מידע. הקושי של אנשים חסרי השכלה פורמלית להבין ידע מקצועי ולעבד אותו מחייב את אנשי המקצוע להיות מורים טובים יותר, ולשכלל את דרך הקניית הידע והמידע. יש להוסיף שבהקשר של ההתערבות בחוק הנוער מתווספים לקושי לעבד ידע חדש גם לחץ ודחק נפשי. כותבות המאמר למדו מניסיון המקצועי, שגם לאנשים משכילים קשה לעבד ידע מתחום מקצועי זר להם – במקרה זה מתחום הפסיכולוגיה או המשפט – כשהם צריכים להתגונן באותה עת בפני הטענה שאין הם הורים טובים דיים. יש מקום

להוסיף לחקור תחום זה, שאין לגביו די ידע מבוסס-ראיות בעבודה סוציאלית. בנוסף למחקר המתמקד בחוויותיהם של ההורים חשוב גם לחקור כיצד ילדים ובני נוער, שההגנה עליהם היא עניינו של החוק, חווים את ההתערבות בחוק הנוער בחייהם, ועד כמה הם חשים שיש להם שליטה והשפעה בתהליך ההתערבות. תיאוריית העוצמה של לוקס (Lukes, 2005) ממחישה כיצד מצב קיים הפועל לטובת החזק יותר מתחזק בלי ש"השחקנים המרכזיים" – פקידי הסעד וההורים במקרה זה – יהיו מודעים לתפקידם בו. יחד עם זאת, מכיוון שהמצב הקיים מנוגד לאינטרסים של שני הצדדים, הן פקידי הסעד והן ההורים מודעים היטב לתוצאות הממד החבוי: לתחושת חוסר האונים שלהם. אחד הסימנים של חוסר האונים הוא שבמקום להתמודד עם הממד החבוי של העוצמה, הם מאשימים זה את זה (סדן, 1997). להערכת הכותבות זה מקור מרכזי לחוסר הנחת ולזעם של הורים רבים על התערבותם של שירותי הרווחה במשפחותיהם. ייתכן שהממדים הסמויים והחבויים של יחסי העוצמה הם המקור לבלבול ולמבוכה של ההורים, המתקשים לעתים להסביר את תחושותיהם. ייתכן שהם גם המקור לתחושות דומות אצל פקידי הסעד, שאינם יודעים מה בעבודתם גורם לתגובות הקשות אצל ההורים, ונוטים לייחס את התגובות לאישיותם של הורים אלה. הבנה מעמיקה של אנשי המקצוע את המצב שבו הם ולקוחותיהם נתונים, ופעולה שתעלה למודעות את הצורך בשינוי מצב זה, יאפשרו את יצירתה של שותפות אמיתית ובונה בין הצדדים.

מקורות

- אלבשן, י' (2004). נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט. **עלי משפט**, ג', 530-497.
- גבתון, ד' (2001). תיאוריה מעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר האיכותי. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 195-228). תל-אביב: דביר.
- גילת, י"צ (יור') (2002). **דין וחשבון של ועדת ייעוץ לקביעת סמכות "ועדות החלטה" ודרך התנהלותן מול פקידי הסעד למיניהם**. ירושלים: משרד הרווחה.
- דולב, ט', בנבנישתי, ר' וטימר, א' (2001). **ועדות החלטה בישראל: ארגון, תהליכי עבודתן ותוצאותיהן – דו"ח מסכם**. ירושלים: ג'וינט – מכון ברוקדייל.
- חוק הנוער (טיפול והשגחה), תש"ך – 1960.
- חיימוב-אילי, ר' ורונאל, נ' (2004). תפיסת ההליך הפלילי בעיני נוער עובר חוק. בתוך מ' חובב (עורך), **משטרת ישראל והנוער במבחן הזמנים**. (עמ' 343-364). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, המרכז הבין-תחומי לחקר מדיניות וטיפול בילדים ונוער, צ'ריקובר, מבט, ברקאי.

- סדן, א' (1997). **העצמה ותכנון קהילתי**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סימקין, ח' (2004). **עוצמה ושליטה בעבודתם של פקידי סעד לחוק הנוער: נקודת מבטם של פקידי הסעד ושל ההורים**. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סלונים-נבו, ו' ולנדר, י' (2004). האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי. **חברה ורווחה, כד'**, 401-433.
- סלע, ר' (1998). **גורמים מתערבים בתהליך קבלת החלטות של פקידי סעד לחוק הנוער במצבי חירום**. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- שכטר, י' (1984). **הפעלת סמכות בטיפול בנערות במצוקה**. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- שרון, א' (1993). **קטינים בסיכון**. ירושלים: הוצאת נבו.
- Callahan, M. & Lumb, C. (1995). My cheque and my children: The long road to empowerment in child welfare. *Child Welfare*, 3, 795-819.
- Caplan, G. & Caplan, R. B. (2001). *Helping the helpers not to harm: Iatrogenic damage and community mental health*. London: Routledge.
- Clegg, S.R. (1989). *Frameworks of power*. London: Sage Publications.
- Epstein, L. (1994). The therapeutic idea in contemporary society. In Chambon, A. S. & Irving, A. (Eds.) *Essays on postmodernism and social work*. (pp. 3-18). Toronto: Canadian scholars' press inc.
- Epstein, L. (1999). The culture of social work. In Chambon, A. S., Irving, A. & Epstein, L. (Eds.) *Reading Foucault for social work*. (pp. 3-26). NY: Columbia university press.
- Gaventa, J. (1980). *Power and powerlessness: Quiescence and rebellion in an Appalachian valley*. Urbana: University of Illinois press.
- Handler, J. F. (1990). *Law and the search for community*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Hasenfeld, Y. (1987). Power in social work practice. *Social Service Review*, 61, 469-483.
- Hutchison, E. D. (1987). Use of authority in direct social work practice with mandated clients. *Social Service Review*, 61(4), 581-598.
- Katz, I. (1995). Approaches to empowerment and participation in child protection. In Cloke, C. & Davies, M. (Eds.) *Participation and empowerment in child protection*. (pp. 154-169). NY: Pitman pub.
- Lukes, S. (1974). *Power: A radical view*. London: Macmillan.
- Lukes, S. (2005). *Power: A radical view*. (2nd Edition). Houndmills: Palgrave-Macmillan.
- Lupton, C. & Nixon P. (1999) *Empowering practice: A critical appraisal of the family group conference approach*. Bristol: Policy press.

- Macaskill, A. & Ashworth, P. (1995). Parental participation in child protection case conferences: Social worker's view. *British Journal of Social Work*, 25, 581-597.
- Molotch, H. & Boden, D. (1985). Talking social structures: Discourse, domination and the Watergate hearing. *American Sociological Review*, 50, 273-288.
- Patton, M.Q. (1987). *How to use qualitative methods in evaluation*. Los Angeles: Sage pub.
- Swift, K. (1995). *Manufacturing bad mothers: A critical perspective on child neglect*. Toronto: University of Toronto press.
- Unrau, Y.A. & Coleman, H. (1997). Qualitative data analysis. In Grinnell, R.M. (Eds.) *Social work research and evaluation: Quantitative and qualitative approaches*. (pp. 501-526). Itasca, IL: Peacock pub.
- Weber, M. (2003). The three pure types of legitimate rule. In Whimster, S. (Ed.) *The essential Weber: A reader* .(pp. 133-145). London: Routledge.
- Westcott, H. (1995). Perceptions of child protection casework: Views from children, parents and practitioners. In Cloke, C. & Davies, M. (Eds.) *Participation and empowerment in child protection*. (pp. 170-206). NY: Pitman pub.